

kronikk

Skriv til Dagbladet,
Kulturredaksjonen,
Pb 1184 Sentrum
0107 OsloFaks: 22 31 05 00
E-postadresse: kronikk@dagbladet.no
Nettadresse: www.dagbladet.no/kronikk/Kronikk lengden
er på maks
8000 tegn
med mellomrom.

Arkivmateriale- et som forsvant

Tore Pryser
professor

I høst har pressen vært opptatt av arkivmateriale hos de hemmelige tjenester som har forsvunnet i den senere tid. Utgangspunktet for interessen er opplysningene fra historikerne Trond Bergh og Knut E. Eriksens i tobindsverket «Den hemmelige krigen» (1998).

De kan fortelle at historisk materiale fra perioden 1947-67 om personer med nazi- eller kommunistisymptomer er makulert av Forsvaret, for at dette materialet ikke skulle stilles til disposisjon for forskningen. Makuleringen skjedde i 1994, samtidig med at Lund-kommisjonen var oppnevnt.

Spørsmålet om lovligheten av denne makuleringen er ikke emnet her. Det får være nok å konstatere at Riksarkivet uvanlig skarpt har kritisert hva som har skjedd. Poenget er derimot å si noe om hva slags arkivmateriale som er forsvunnet og litt om bakgrunnen for at dette har skjedd.

Under arbeidet med mitt forskningsprosjekt «Tyske hemmelige tjenester i Norge 1940-45», ble jeg etterhvert klar over at endel arkivmateriale knyttet til tyske etterretningsfolk og deres norske agenter ikke lar seg gjenfinne i Riksarkivet. For det første er anslagsvis ti prosent av landssviksakene som gjaldt nordmenn i tysk agenttjeneste, ikke i Riksarkivet, hvor de skulle finnes. Alt tyder på at sakene er fjernet mens de befant seg hos politiet, før landssvikarkivet ble avlevert til Riksarkivet i 1971-72. Derneft mangler viktig materiale angående tyskere i de hemmelige tjenestene som ble pågrepet ved kapitulasjonen i mai 1945. En avlevering av det såkalte CIQ-materialet fra Forsvarets sikkerhetsstabs personell sikkerhetskontor til Riksarkivet i 1992, inneholder riktig nok endel interessante avhør med tyske etterretningsfolk og annet interessant stoff, bl.a. fra Jonas Lies arkiv. Men også her er det store lakuner.

Hvorfor er dette materialet blitt borte? En grunn som er legitim nok, er at de norske hemmelige tjenestene etter krigen mente at det var viktig fortsatt å holde øye med folk som hadde arbeidet som agenter for tyskerne. Derfor ble landssviksakene til enkelte tatt ut av Landssvikarkivet og samlet for seg. Politiets overvåkingstjeneste, POT, satt lenge på «nazistiske arkiv» og et «Abwehr-register». På forespørsel fra meg kan POT opplyse at dette materialet ikke lenger befinner seg i deres arkiver. POT antar at det er overtatt av Riksarkivet, men kan ikke si dette med sikkerhet.

Den andre grunnen til at materialet ikke er i Riksarkivet, er at det inneholdt også andre slags opplysninger som de hemmelige tjenestene hadde bruk for.

En del av agentene som landssviksaker mangler for, arbeidet for tyskerne som agenter mot den kommunistiske motstandsbevegelsen, eller fra Øst-Finnmark mot Sovjetunionen. Enkelte var dessuten politfolk. Jeg kan bare konstatere at landssviksakene for flere slike er borte. Om de er fjernet som takk for hjelpen til norske e-tjenester senere, kan jeg bare spekulere på. Men det er fristende.

For enkelte tyskere vet jeg bestemt at de fikk belønning som takk for hjelpen ved å gi opplysninger som norske hemmelige tjenester hadde interesse av. Her skal jeg være konkret: SS-Sturmabführer Friedrich Georg Preiss ledet Gestapos avdeling (Referat) IV A med hovedansvaret for etterforskningen mot den kommunistiske motstandsbevegelsen i Norge. I et notat datert 20. mai 1948 skriver overvåkingsspolitmannen Odd Biltvedt om ham: «Preiss som er politmann fra 1919, har den hele tid senere arbeidet med kommunist saker, er spesialutdannet på dette felt og sitter inne med atskillig erfaring. Etter anmodning fra meg skrev han i fengslet her en lengre rapport om den internasjonale kommunisme, om hvordan den

bør og kan behandles av politiet og om spesielle kommunist saker som han selv hadde behandlet.»

Fem dager senere fikk Preiss forlate Norge som fri mann, til tross for at han utvilsomt har hatt ansvar for tortur og vold mot norske patrioter som Gestapo fikk hånd om. I Tyskland fortsatte han som grensepolitmann ved jernbanen. Hans rapport til Biltvedt har ikke latt seg oppspore hos POT på min forespørsel, der den helt sikkert har hatt stor interesse i det minste et par tiår. Derimot kjenner både POT og faghistorikerne godt til en rapport fra Preiss' assistent, Gertrud Thielicke Karlson, som handler om norske kommunister og Wollweber-folk.

Et annet eksempel på en tysker som fikk reise hjem fordi han etter krigen

hjalp norske e-tjenester, er SS-Obersturmführer Willy Laqua. Også han var implisert i voldshandlinger mot nordmenn, bl.a. under unntakstilstanden på Hønefoss i september 1944. Laqua med sin finsk-tyske bakgrunn, var Sovjet-spesialist. Blant hans mange gjøremål var tjenesten som sjef for Sipo i Kirkenes. I kjelleren på turisthotellet her fant han Jonas Lies arkiv med et kartotek på flere tusen kort. Det inneholdt opplysninger bl.a. om kommunister (men også om nazister og tyske spioner). Sipo selv samlet også mye slikt stoff i Kirkenes, som Laqua

sørget for at norsk politi ble oppmerksom på etter krigen.

Noe av dette materialet er bevart i Riksarkivet og ble overlevert fra Forsvarets sikkerhetstab i 1992. Bl.a. gjelder det Jonas Lies adressebok, uopklarte spionsaker fra Finnmark før krigen, og navnregister over nordmenn i sovjetisk partisan tjeneste under krigen. Ikke minst fra Kiberg. Avleveringen fra Sikkerhetstaben inneholder også annet stoff fra 1945-46. Blant dette er den første samlerapporten som den militære e-tjenesten satte opp over spionmistenkte i Norge ved årsskiftet 1946-47, og rapporter om mistenkte Abwehr-agenter.

Trond Johansen som forhørte Laqua etter krigen, har bekreftet at Laqua satt inne med viktige opplysninger. Den samme Johansen – dengang kaptein i e-tjenesten – overtok i 1950-årene en rekke viktige rapporter som lenge befant seg i hans arkivskap. Opplysninger om dette finnes på en arkivliste i Hjemmefrontmuseet, som inneholder Prisoner of War-avhør av tyskere etter krigen. 136 av disse rapportene er tilgjengelige i Hjemmefrontmuseets arkiv. 132 mangler derimot her.

I 1994 var Johansen velvillig nok til å skaffe meg adgang til et par rapporter som manglet, som jeg trengte i forbindelse med et bokprosjekt (se boka «Fra varm til kald krig. Etterretningskuppet på Lillehammer i frigjøringsdagene 1945 og et mulig mord»). Materialet befant seg da på en mikrofilm som Johan-

«Enkelte tyskere fikk belønning som takk for hjelpen etter å ha gitt opplysninger som norske hemmelige tjenester hadde interesse av.»

I BOKA «Den hemmelige krigen» opplyses det om at historisk materiale fra perioden 1947 til 1967 om personer med nazi- eller kommunistisymptomer er blitt makulert. Her overrekker forfatterne Trond Bergh og Knut E. Eriksen sitt tobindsverk til justisminister Aure. Foto: NTB PLUSS

sen viste meg. I ettertid har jeg forstått at også resten av disse rapportene har stor historisk interesse.

I tillegg til stoff om interessante tyske e-offiserer, inneholder mikrofilmen bl.a. rapporter om agenter som Kjell Kvalø, Bernt Somdalen, Georg Angerer og den tyske vitenskapsmannen Wilhelm von der Bey. Litt om disse: I egen skap av Abwehr-agent hadde Kvalø under tyskernes invasjon i Sovjet i 22. juni 1941 vært med på å erobre en sovjetisk kodebok i Petsamo, som tyskerne på Nordfront senere fikk stor nytte av. Den kom også til nytte for amerikansk etterretning etter krigen.

Somdalen og Angerer la for dagen store kunnskaper om agentkolleger i tysk tjeneste. Fornevnte ble også brukt av landssvikpolitiet som politifullmektig i avhør av nazister etter krigen. Angerer, som opprinnelig var kommunist og tysk flyktning i Norge, gikk i 1940 i Gestapos tjeneste. Han satt også inne med store kunnskaper om nordmenn i arbeiderbevegelsen som han før krigen fikk innpass hos, og som må ha vært interessante for e-tjenestene etter krigen. Også Angerer fikk forlate Norge som fri mann i 1948 som belønning for sine tjenester.

Det samme gjorde vitenskapsmannen von der Bey, SA-Standardenführer alt fra 1933. Han ledet i 1944 planleggingen av ødeleggelsen av norsk industri i tilfelle alliert invasjon i Norge, og satt også i styret i Norsk Hydro. Det var Hydros styreformann som hjalp von der Bey til Sveits i 1946, hvor han fikk en ledende stilling som ingeniør ved en fabrikk nær Basel.

I mars i fjor skrev jeg til Trond Johansen med anmodning om hans hjelp til å få overført dette materialet på mikrofilm til Riksarkivet eller Hjemmefrontmuseet. Kopi av mitt brev til Johansen ble dessuten gitt til begge disse institusjonene. Men ingenting har hendt. I motsetning til POT svarer ikke Trond Johansen på brev.

Fikk forlate Norge som fri mann

hemmelige tjenester

Professor Tore Pryser gir i denne kronikken noen flere svar på hvilket arkivmateriale som er forsvunnet etter krigen, og han skriver om bakgrunnen for at det skjedde. Mens han holdt på med sitt eget forskningsprosjekt ble han klar over at også en del materiale knyttet til tyske etterretningsfolk og deres norske agenter ikke lar seg gjenfinne i Riksarkivet.